

Г.П. Пасемко, д-р держ. упр., доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ РОДЮЧОСТІ ҐРУНТІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Постановка проблеми. Обробляючи землю, тобто діючи на поверховий шар ґрунту за допомогою знарядь праці, людина використовує її як предмет праці. Використання фізико-хімічних і механічних властивостей землі в процесі обробітку ґрунту забезпечує умови для розвитку і росту рослин, тобто у цьому випадку земля виступає як засіб праці. У процесі її експлуатації, для виробництва продукції сільського господарства, земля не вичерпує свої властивості повністю, не змінює місцеположення й розміри, при правильному підході може бути використана у численній кількості виробничих циклів, якщо тільки природні катаклізми не зашкодять цьому процесу. Таке використання землі характеризує її як основний засіб виробництва, котрий у сільському господарстві є незамінним.

Слід зауважити, що вплив природних факторів може суттєво позначитися на властивостях землі у довгостроковому періоді. Під дією вітру, сонця, опадів, приливів, зміни рельєфу родючі ділянки можуть перетворитися на піщані пустелі, болота, озера і яри, а під впливом нераціональної діяльності людини ці негативні зміни відбуваються значно швидше.

З розвитком цивілізації людина все активніше впливає на родючість ґрунту. Ступінь цього впливу визначається рівнем розвитку виробничих сил суспільства та об'єктивними умовами їх реалізації. Родючість ґрунту – це результат взаємодії природних і економічних процесів, які протікають у конкретних умовах ведення землеробства [6]. У зв'язку з цим економічна наука розрізняє природну, штучну та економічну родючість ґрунту, яка представляє собою органічну єдність природної та штучної родючості. Особливість цієї єдності полягає у тому, що, з одного боку, під впливом праці природна родючість змінюється, тобто земля “окультурюється”, з іншого – в результаті тривалого активного використання землі, штучна родючість з'єднується із природною. Таким чином економічна теорія стверджує, що земля як цінність без вкладеної у неї попередньої праці, не існує. Цінність землі визначає її здатність задовольняти особисті та

економічні потреби людей. Вкладена в землю праця, що перетворює її у цінність, тим самим перетворюється у капітал, оскільки капітал – це сукупність різнорідних і відтворювальних економічних ресурсів, які дозволяють отримувати доход. Земля, як фактор виробництва, при розвинутих ринкових відносинах, одночасно виступає і, як просторово обмежений матеріальний об'єкт і, як одна з форм матеріалізації капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ефективність використання земельних угідь, як соціально-економічна категорія є складним та багатограним процесом. Вивченню питань сутності принципів і методів оцінки економічної ефективності використання землі та відтворенню її родючості присвячений цілий ряд наукових робіт [7; 8; 13; 15; 16]. У цих роботах вчені розглядають дану проблему з точки зору ефективності землекористування по відношенню до оточуючого середовища, до матеріального виробництва та до суспільства в цілому. Загалом науковці сходяться на думці, що визначити ефективність використання землі одним показником важко, оскільки розрізняють екологічну, технічну, економічну та соціальну ефективність землі і що для цього потрібна система показників або ж узагальнюючий інтегральний показник.

Формулювання цілей статті. Метою даної статі є вивчення питань, що стосуються принципів і методів оцінки економічної ефективності використання землі в сільськогосподарських підприємствах з врахуванням відтворення її родючості.

Виклад основного матеріалу досліджень. На нашу думку, складність визначення ефективності використання земельних ресурсів полягає в існуванні специфічних особливостей землі. Земля, як і інші ресурси, без взаємодії один з одним (у даному випадку без поєднання із працею й капіталом) не в змоззі створити у потрібній кількості продукти, необхідні людям. Земля, з одного боку, є джерелом сільськогосподарського продукту, а, з іншого боку – джерелом відновлення власної продуктивної сили. Оптимальне сільськогосподарське виробництво передбачає гармонізацію цих обох функцій. Без реалізації жодної з них використання землі не може бути ефективним [9]. Ми вважаємо, що визначення економічної ефективності використання земельних угідь є аналізом ефективності багатогранного й динамічного процесу, який тісно пов'язаний з умовами зовнішнього й внутрішнього середовища організацій. Серед значної кількості факторів, впливаючих на ефективність, доцільно виділити фактори прямої та опосередкованої дії на використання земельних ресурсів.

До факторів прямої дії ми пропонуємо віднести: природно-екологічне середовище, форму власності на землю, умови функціонування земельного ринку, ступінь використання трудових, матеріально-технічних і фінансових ресурсів, форми організації землекористування та виробництва, рівень менеджменту та інші фактори й умови.

Такі фактори як рівень науково-технічного прогресу в країні та в аграрному секторі економіки, соціально-економічні умови, розвиток інфраструктури аграрного ринку, рівень попиту й відношення споживачів до продукту вітчизняного виробництва не мають прямого впливу на ефективність використання земельних ресурсів і носять опосередкований характер. З методичної точки зору фактори прямого та опосередкованого впливу на ефективність використання земельних угідь повинні враховуватись в системі критеріїв і показників оцінки землеволодіння та землекористування. Поряд із цим необхідно розрізнити ефективне використання земель у широкому значенні, пов'язане з розвитком аграрного виробництва в цілому, та у вузькому значенні – ефективність за рахунок підвищення економічної родючості ґрунту, інтенсифікації землеробства й покращення природних кормових угідь, тобто за рахунок безпосереднього підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь.

В умовах ринку змінюється підхід до поняття ефективності використання землі. Ця зміна може бути досліджена й оцінена при умові підходу до ефективності використання землі як до явища, що відбиває певні економічні відносини між людьми. Таке розуміння особливо стосується ринкових критеріїв ефективного використання землі, тобто критеріїв, породжених специфікою ринкових відносин. З точки зору ефективного використання землі головними з них є прибутковість і заощадливість усіх факторів виробництва. Саме ці критерії виконують об'єктивну роль оцінки життєздатності тих або інших моделей галузевих структур використання землі [8].

Разом із тим показники та критерії ефективності повинні бути взаємозв'язані, щоб забезпечити стабільне землекористування та розвиток аграрного виробництва. Система оцінки, на нашу думку, повинна включати три сторони критеріального підходу до використання земельних угідь у сільському господарстві:

- кількісну та якісну оцінку виробничого потенціалу (здатності) землі в межах досліджуваного землекористування;
- інтенсивність використання земельних ресурсів;
- ефективність використання землі, яка відображає результативність сільськогосподарського виробництва.

З точки зору економічної теорії взаємовідносини між ввідними факторами, виробничими процесами та підсумковим виходом продукції описується виробничою функцією. Виробнича функція вказує максимальний випуск продукції, який може виробити підприємство чи фірма при кожному окремому співвідношенні факторів виробництва.

Виробничі функції не допускають незаощаджувальних або нерентабельних виробничих процесів – вони передбачають економічну ефективність підприємства, тобто те, що підприємства можуть використовувати кожне поєднання виробничих факторів із максимальною ефективністю.

Положення про те, що виробництво завжди економічно ефективно не підтверджувалося в умовах командно-адміністративної системи управління і не завжди справедливе для ринкових умов, при яких усе ж таки є всі підстави очікувати, що фірми, максимізуючи свої прибутки, не будуть витратити ресурси даремно. Характерною рисою командної економіки було переміщення більшої частини виробничих рішень до компетенції центральних планових органів, які встановлювали рівні випуску та ціни більшості видів продукції. Таким чином, плануючі органи повинні були знати відносні виробничі можливості кожного підприємства, індивідуальні переваги й способи координації взаємозв'язаних виробничих процесів, які дозволяли уникнути слабких місць. Але для правильного встановлення планових завдань підприємство повинно виявити свої дійсні можливості. Проблема полягає в тому, що при необхідності використання інформації наданої підприємствами, для встановлення планових завдань, у них з'являється прагнення до заниження їх дійсних можливостей. У сільськогосподарських підприємств, функціонуючих в умовах командно-адміністративної системи, фактично не було стимулів для збільшення прибутків: допускалася лише незначна свобода дій у визначенні структури виробництва і виробничих засобів. Кожне державне сільськогосподарське підприємство змушене було звертатися до органів влади із проханням про виділення капітальних вкладень, а заробітна плата ґрунтувалася на загальній для всіх працівників тарифній сітці і не залежала від результатів діяльності як самого підприємства так і окремих індивідів. Тому всі заходи, спрямовані на підвищення ефективності використання окремих ресурсів сільськогосподарського виробництва, в тому числі землі або виробничого ресурсного потенціалу в цілому не давали бажаних результатів [2; 5].

Інша картина складається в ринкових умовах. Для того, щоб виробництво товарів було ефективним, необхідно забезпечити не тільки мінімум витрат, але і випуск товарів у такому асортименті, який відповідає

бажанням людей заплатити за них. При централізованому плануванні випуску будь-якої продукції врахування бажань споживачів стає величезною проблемою, оскільки для досягнення ефективності необхідно порівняти граничну норму трансформації із граничною нормою заміщення у споживачів.

Якщо різні споживачі віддають перевагу різним видам продукції, стає дуже важко визначити скільки і чого дати кожному споживачеві, щоб у всіх була однакова гранична норма трансформації. На це потрібні колосальні інформаційні та матеріально-технічні ресурси, тоді як добре налагоджена ринкова конкуренція дозволяє отримати ефективний результат при відносно низьких витратах.

Проблема ефективного використання землі має загальноекономічне значення і в останні роки набула глобального характеру. Шляхом кореляційного аналізу рівня взаємозв'язку між ступенем забезпеченості факторами виробництва та ефективністю їх використання у найбільш розвинутих країнах (Велика Британія, ФРН, Канада, США, Франція, Японія) нами встановлено наступне. По-перше, в рядах рангової кореляції між забезпеченістю основним капіталом і його ефективністю коефіцієнт рангової кореляції дорівнює $+0,905$, а відносно сільськогосподарських угідь цей же коефіцієнт дорівнює $-0,943$. Знаки перед коефіцієнтами та їх значення свідчать, що в масштабах сукупності розвинутих країн: а) із зростанням забезпеченості основним капіталом зростає й ефективність його використання; б) рівень забезпеченості сільськогосподарськими угіддями та ефективність їх використання знаходяться у зворотно-пропорційному взаємозв'язку [7].

Уявна парадоксальність другого висновку може бути пояснена, на наш погляд, наступним чином. Основний капітал застосовується і при використанні сільськогосподарських угідь, але якщо його зростання тут буде навіть пропорційне зростанню забезпеченості цими угіддями, то відповідного зростання ефективності може і не бути. Це пов'язано з особливостями вкладень у сільському господарстві, які відзначалися вітчизняними вченими ще сто років тому і які збереглися до теперішнього часу.

Вкладення основного капіталу, як правило, змінює у сприятливому напрямку тільки один або декілька з багатьох чинних факторів, тоді як необхідно підвищувати ефективність використання усіх факторів, що в сучасних умовах пов'язано із застосуванням принципово нових технологій. Це вже усвідомлюється і, наприклад, у США проблеми ефективності використання землі великих ферм пов'язують, головним чином, із новими біологічними сівоzmінами (crop rotation) [14].

Схожі процеси відбуваються і в інших країнах із високим рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями (Австралії, Канади). Загальний висновок, який випливає із труднощів подолання зворотнопропорційного взаємозв'язку між забезпеченістю сільськогосподарськими угіддями й ефективністю їх використання, полягає в тому, що діяльність, не орієнтована на створення економічних умов для постійного оновлення систем землеробства, не відповідає кінцевій межі використання землі – забезпеченню стабільної та зростаючої ефективності аграрного виробництва.

По-друге, виявилось, що на відміну від таких факторів виробництва, як основний капітал, трудові ресурси, науковий потенціал, сільськогосподарські угіддя не проявляють суттєвого зв'язку між забезпеченістю й рівнем їх вкладу в створення ВВП. Коефіцієнт рангової кореляції тут практично дорівнює 0 (-0,015), а отже, взаємозв'язок явищ зовсім невизначений. Це означає, що питання про загальноекономічний вклад сільського господарства повинно вирішуватись шляхами не стільки розширення сільгоспугідь, скільки підвищення їх ефективності.

І те, що Україна володіє близько $\frac{1}{4}$ частини світових запасів родючих чорноземів, що в країні на душу населення припадає більше 0,6 га розораних земель, тоді як у Європі цей показник становить 0,25 га, не повинно переоцінюватися [1; 3]. Необхідність орієнтації на високопродуктивне використання землі – одне з фундаментальних положень, що виходить з розглянутої ситуації функціонування аграрного виробництва в економічно розвинутих країнах. В Україні проблема ефективного використання землі набуває особливої гостроти у зв'язку з тим, що рівень використання земельних ресурсів залишається низьким не тільки стосовно до інших засобів виробництва, але й до того рівня, який необхідний для оптимального задоволення потреб суспільства в продуктах сільського господарства.

Покращання якісної оцінки виробничого потенціалу пов'язано із здійсненням радикальних, неординарних заходів, серед яких головним має бути комплексний підхід до сільськогосподарського виробництва на базі науково-технічного прогресу з урахуванням економічних і екологічних умов. Єдиним заходом, який найповніше враховує перелічені умови, на думку деяких авторів, є зменшення землі в обробітку мінімум на 10 млн га і переведення її у природні кормові угіддя, у тому числі близько 2 млн га під заліснення [10; 11].

Характеризуючи рівень використання землі доцільно виходити з того, що в ринкових умовах проблема ефективності пов'язана з питанням сталості розвитку господарств. На підставі із принципу взаємозамінності

ресурсів, однаковий обсяг виробництва продукції може бути досягнутий за рахунок їх різної комбінації, іншими словами, якусь частку земельних ресурсів можна замінити працею або капіталом і навпаки. Функція виробництва Дугласа-Солоу показує, що праця є важливішим фактором у порівнянні з капіталом, тому в умовах інтенсифікації слід очікувати скорочення попиту на працю, особливо, на працю некваліфіковану. Розповсюджена практика підтримки доходів сільськогосподарських підприємств за рахунок підвищення цін на сировину веде до підвищення цін на продовольство, що в умовах низької платоспроможності може визвати зниження попиту на продовольство, а отже, і на сировину і привести до чергового вивільнення робочих місць в аграрній сфері. Попит на продовольство малоеластичний як за цінами, так і за доходами, тому із зростанням доходів не спостерігається адекватного зростання попиту на продовольство – виробники не мають можливості збільшити пропозицію продукції, а по деяких видах навіть скорочують її (картопля, хліб, крупи: так звані “низькі” продукти), що знову приводить до економії робочої сили. В усьому світі сільське господарство як галузь економіки намагається зберігати кадри тому, що це не тільки сфера виробництва, але і сфера життя, тому мобільність аграрної праці в багатьох країнах дуже низька. Орієнтуючись на ефективне використання землі на базі її інтенсифікації, ми одночасно повинні вирішувати і проблему використання робочої сили, інакше це викликає соціальне напруження і загрожує сталому розвитку підприємств[4; 12]. Досвід Європи і США показує, що вирішити цю проблему можна розвиваючи несільськогосподарську діяльність на селі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Визначення економічної ефективності землі як складного й багатогранного процесу повинно здійснюватися із врахуванням факторів прямого та опосередкованого впливу на здійснення землекористування в ринкових умовах, а також повинно включати три сторони критеріального підходу до використання земельних угідь у сільському господарстві: а) кількісну та якісну оцінку виробничого потенціалу; б) інтенсивність використання землі; в) ефективність використання землі;

На основі проведеного кореляційного аналізу нами встановлено, що рівень забезпеченості сільськогосподарськими угіддями розвинутих зарубіжних країн та ефективність їх використання знаходяться у зворотно-пропорційному зв'язку, що пояснюється специфікою сільського господарства і підтверджується досвідом розвинутих зарубіжних аграрних підприємств, де в сучасних умовах підвищення ефективності використання

земельних ресурсів пов'язане із застосуванням принципово нових технологій.

Бібліографічний список: 1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [М.В.Присяжнюк., М.В. Зубець, П.Т. Саблук та ін.]; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с. 2. Амбросов В. Трансформаційні процеси в аграрній сфері регіону / В. Амбросов // Економіка України. – 2003. – № 8. – С. 66 – 70. 3. Гладій І.Й. Регіоналізація світового ринку: Євроінтеграційний аспект: монографія / І.Й. Гладій. – Тернопіль: Екон. думка, 2006. – 544 с. 4. Глобализация рост и бедность. Построение всеобщей мировой экономики: [пер. с англ.]. – М.: Весь мир, 2004. – 216 с. 5. Діброва А.Д. Удосконалення державного регулювання сільськогосподарського виробництва в Україні / А.Д. Діброва // Економіка АПК. – 2009. – № 7. – С. 42–46. 6. Докучаев В.В. Первозданные и вековечные условия жизни человека и его культуры / В.В. Докучаев // Сочинения. – Т. VI. – М.; Л.: АН СССР, 1951. – С. 375–379. 7. Лактіонова Г.П. Ефективність використання землі в умовах реформування / Г.П. Лактіонова // Вісник ХНТУСГ. – Вип. 32. – 2004. – С. 65–68. – Сер. «Економічні науки». 8. Лактіонова Г.П. Удосконалення галузевої структури з урахуванням відтворення родючості ґрунтів / Г.П. Лактіонова, Т.М. Лозинська // Зб. наук. праць Подільської держ. аграр.-техн. акад. – 2004. – С. 61 – 63. 9. Лозинська Т.М. Інтенсивні фактори економічного зростання в аграрній сфері України: питання методології / Т.М. Лозинська // наукові праці Полт. держ. аграр. акад. – Вип. 2. – Т. 2. Економічні науки. – Полтава: ПДАА, 2011. – С. 130–136. 10. Микитенко І.А. Аграрний сектор України за умов становлення нової соціально-економічної системи – глобалізму / І.А. Микитенко // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 29–35. 11. Нормативи оптимального співвідношення культур у сівознах в різних природно сільськогосподарських регіонах: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р. № 164 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 13. – С. 613. 12. Оскольський В. Раціональне природокористування – важлива умова неосферного розвитку України / В. Оскольський // Економіка України. – 2011. – № 11 – С. 4–13. 13. Ремінний В. Як зміниться контроль за використанням та охороною земель / В. Ремінний, Ю. Роганін // Землевпорядний вісник. – 2010. – № 5. – С. 29 – 31. 14. Репін К. Досвід розвитку ринку сільськогосподарських земель країн Європи та фактори, що на нього впливають / К. Репін. // Землевпорядний вісник. – 2011. – № 7. – С. 26–29. 15. Хвесик М.А.

Стратегічні імперативи раціоналізації землекористування в контексті соціально-економічного піднесення України / М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 24–30. 16. Хорунжий М.Й. Агропродовольчий комплекс: проблеми формування і функціонування в ринкових умовах / М.Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 113–120.

Пасемко Г.П. Теоретические основы эффективного землепользования и восстановление плодородия почв в сельскохозяйственных предприятиях. Дано определение эффективности использования земельных ресурсов. Проанализированы показатели и критерии эффективности использования земельных ресурсов с учетом воспроизводства плодородия почв. Изучен иностранный опыт.

Pasemko G. Theoretical bases of effective land-tenure and renewal of fertility of soils are in agricultural enterprises. Definition of efficiency of use of land resources. Analyzed indicators and criteria of efficiency of the use of land resources, taking into account reproduction of soil fertility. Studied the foreign experience.